

**Pécsi Tudományegyetem  
Közgazdaságtudományi Kar  
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola**

**A posztszocialista Délkelet-Európa  
társzerkezeti és városhálózati folyamatai**

*Doktori értekezés tézisei*

Készítette: Rác Szilárd

Témavezető: Prof. Dr. Hajdú Zoltán  
tudományos tanácsadó

Pécs, 2017



## 1. Témaválasztás indoklása

A városok területi fejlődésben játszott szerepe – napjaink térformáló erőinek domináns városi koncentrációja miatt – egyre erősödik, miközben az erőforrásokért folyó küzdelem fokozza a városok közötti konkurenciaharcot. Ezzel párhuzamosan a városok egyszerre támaszkodnak szűkebb, integrált környezetükre és kerülnek kapcsolatba távolabb fekvő, de funkcióikban hasonló városokkal. A disszertáció témája Délkelet-Európa, egy (folyamatosan ellentétesen lehatárolt) permanensen átalakuló térség térszerkezetének és városhálózatának értelmezése. Az írás nem egy értéksemleges leíró elemzés, hanem a modernizáció, a területi fejlődés és fejlesztés szempontjából érzékeny és vitatott pontokat vizsgáló értékelés. Összegzése nyolcvényi, a városok gazdasági és térszervezési potenciálját áttekintő kutatásnak.

A versenyképességet befolyásoló faktorok közül a városhálózat a legstabilabb tényező. A városhálózat sajátossága, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza, miközben egyúttal a jövőbeli törekvések kiindulópontját is jelenti. Ez a struktúra magán viseli a korábbi korszakok, különösen az államszocialista időszak tudatos fejlesztéseinek eredményeit. Délkelet-Európa esetében az teszi indokolttá a 25 év átalakulásának elemzését, hogy olyan mértékű változások zajlottak le, amelyek Nyugat-Európában egy évszázad alatt észlelhetők.

Az elmúlt negyedszázad alapvető változásokat hozott Kelet-Közép-Európa egészén, de különösen Délkelet-Európában (Illés, 2002; Kocsis, 2007; Kobolka–Pap, 2011; Horváth–Hajdú, 2011). A rendszerváltozás és annak módja, az új államok, államhatárok és együttműködések újabb tényezők mentén differenciálták a térszerkezetet és a településhálózatot. Ezek a folyamatok természetesen nem elsősorban a településhálózatról szóltak, ugyanakkor az átalakulás minden rész-eleme közvetve, de sok tekintetben közvetlenül is megjelent a települések életében, a hálózati kapcsolatok alakulásában.

Minden országban jelentős különbségek alakultak ki a városok és azok különböző csoportjai között. A posztoszocialista átalakulási folyamatok és a közép-európai városok kutatásának hatalmas szakirodalma van mind külföldi, mind magyar tekintetben. Délkelet-Európa országainak többségét is vizsgáló, nagyobb terjedelmű összehasonlító munkák száma azonban elenyésző (teljes kontinens: BBSR, 2011; posztjugoszláv térség: Reményi, 2009), néhány tanulmányra (Dimou–Schaffar, 2009; Mykhnenko–Turok, 2008; Hardi, 2007; Papadaskalopoulos et al. 2005; Petrakos–Economou, 2002), uniós projektre (Estia, Estia–Spouse, PlaNet CenSE) korlátozódik. Délkelet-Európa – pontosabban annak egy folyamatosan zsugorodó része – az európai területi kutatások fehér, illetve szürke foltja (lásd például az ESPON-kutatások Európa-térképeit), így nemzetközileg értékes vizsgálati téma.

A volt Jugoszlávia területén mélyreható változásokat hozott ez az időszak. A háborús pusztítások (Coward, 2004; Graham, 2004; Riedlmayer, 2002; Nation,

2003) éppúgy hatással voltak a régiók és városok átalakulására, mint a demográfiai, migrációs jellemzők vagy az etnikai viszonyok változásai (Coward, 2002; Hammel, 1993; Ramet, 2005, 2006; Đurđev et al. 2009). A gazdasági, politikai és társadalmi rendszerváltás, az új államhatárok újabb tényezők mentén differenciálták a térstruktúrákat (Koči-Pavlaković–Pejnović, 2005; Zeković, 2009). Az euroatlanti integráció nagytérségi együttműködési programjai új kihívásokat és lehetőségeket hordoznak (BBR 2006; ÖIR 2006; RePUS 2007; Papadaskalopoulos et al. 2005) a részhalmazokra fragmentálódott hálózat reintegrációjában. Az egyes országok átalakulását, illetve kiemelt kérdéseket (háború, migráció, politikai rendezés) vizsgáló szakirodalom hatalmas és szerteágazó, a városhálózati-térszerkezeti áttekintés azonban a kutatások egyik hiányterületeként azonosítható.

A belső folyamatoknak sajátos aspektust ad, hogy a vizsgált országok fele (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Románia, Szerbia és Szlovénia) a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence határán fekszik. Nyugat- és Közép-Európa – nem csak földrajzi szempontból – itt találkozik Délkelet-Európával. A Balkán-félsziget északi határait eltérő módon fogalmazzák meg. Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, ahol Európa minden sajátossága megjelenik. Ennek ellenére nem földrajzi szempontból a legbonyolultabb a térség. A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaikja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt (Hajdú et al. 2007). A különböző tércategóriák (Balkán, Nyugat-Balkán, Délkelet-Európa stb.) egy történetileg nehezen formálódó folyamat összetevői, a lehatárolt területek szinte mindenki számára sajátos, ciklikusan újraértelmezett jelentéstartalommal bírtak. Az egyes területi kategóriák belső elfogadása a legtöbb esetben problematikus volt, illetve az is maradt.

Magyarország számára több okból is kiemelt jelentőségű a déli szomszédság. Délkelet-Európa hagyományosan a hazai külpolitika egyik fontos célterülete. A földrajzi közelségből adódóan stabilitása, biztonsági kockázata közvetlen hatással van hazánkra. A térségben – a lehatárolástól függően – jelentős számú magyar kisebbség él. A településeket és régiókat történeti kapcsolatok kötik össze. A korábbi területi munkamegosztás újjáélesztése és új típusú kooperációk kialakítása kölcsönösen előnyös, egyrészt a határon átnyúló társadalmi, kulturális és területfejlesztési kihívások megoldásában, másrészt a gazdasági együttműködés kiteljesedésében.

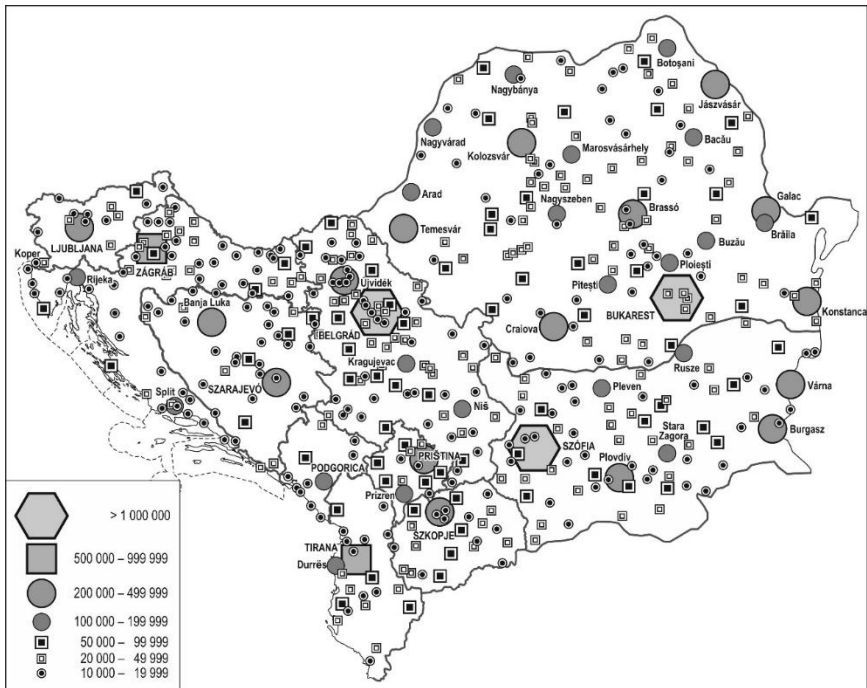
## **2. A kutatás célja, területi fókusza, módszerei**

A disszertáció célja Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati alkalmazkodási és fejlődési folyamatainak feltárása a rendszerváltozásokat követő időszakban. Ennek során a dolgozatban tíz országot vizsgálók: Albániát, Bosznia-Herce-

govinát, Bulgáriát, Horvátországot, Koszovót, Macedóniát, Montenegrót, Romániát, Szerbiát és Szlovéniát. Az átalakulás sajátosságaira tekintettel a posztjugoszláv térség elemzése elmélyültebb, Horvátország esetében különösen részletes.

A vizsgálni kívánt országok és városaik (1. ábra) között sok tekintetben érdemi eltérések vannak, emiatt az egyediségek meghatározása éppúgy feladat, mint a közös sajátosságok feltárása. A térség összetett viszonyai és az eddigi saját kutatások alapján az átrendeződés jellegzetességei, a hálózati sajátosságok észszenciái jelennek meg a disszertációban. A mind a tíz országra kiterjedő elemzés, a hálózati működés (működtetés, formálás) részletekbe menő feltárása és bemutatása a terjedelmi korlátok miatt nem lehetett célja a dolgozatnak.

1. ábra: A 10 ezer főnél népesebb városok nagyságrendi tagolódása, 2011



Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

A fejlődési folyamatok két rendszerben mozognak. 1) A központi fejlesztések várospolitikai, városhálózat-fejlesztési célokat is szolgálnak, ahogy korábban is. A koncentrált állami nagyberuházások révén egyes területeken céltudatosan és jelentősen módosították a városhálózat történetileg kialakult központrendszerét, kapcsolatait. Az állam szerepe részben megmaradt a helyi és területi közigazgatás, a közszolgáltatások szervezésének biztosítása tekintetében és az infrastrukturális hálózatok alakításában. A döntések azonban már részben a lokális érdekek

mentén formálódnak és új elemként megjelent a választópolgárok nagyobb részének kedvező politikai hasznosság. 2) Emellett a változások lényegi eleme, hogy a korábban erősen centralizált döntések helyett megjelent a magánkezdeményezések tömege, a belső és külső tőke alapvető szerepet kezdett játszani a gazdasági döntésekben, a népesség foglalkoztatási lehetőségeinek alakításában. Bár a piacgazdaság formálódó viszonyai között a magántőke elsődlegesen saját eredményességét helyezi előtérbe, működési és beruházási tevékenysége során a településhálózattal mint adottsággal számol, ugyanakkor a központi, területi és helyi rezsimek befolyásolhatják a beruházásokat.

A térformáló folyamatok szempontjából a városállomány, illetve a városhálózat kapott meghatározó szerepet. Az Európai Unió regionális politikai szemléletében, fejlesztéspolitikájában is a nagyvárosokra terelődött a hangsúly. Az átalakulás folyamatai leginkább a nagyvárosi és fővárosi funkciókat érintették, ezért erre a településkategóriára koncentráltam a kutatás során.

A téma sokrétűsége, összetettsége (bonyolultsága) okán nem egy konkrét tudományterület, iskola vagy módszertan mentén elemzem a térség átalakulását. Délkelet-Európa térszerkezeti, városhálózati formálódásának fokozatos megismerése alapján – a rendelkezésre álló adat- és információhalmaz hiányosságaira is tekintettel – egyre inkább megerősödött bennem, hogy több kutatási módszer egyidejű használata indokolt. Leíró, adatelemző, folyamatértékelő, dokumentum- és irodalomelemző munka, terepbejárások és a kialakult gondolatok tudományos megmértetése alapozták meg a munkahipotéziseket. A disszertáció az előbbieket alkalmazása révén szintetizáló és empirikus szemléletben készült.

A disszertáció kiinduló pontját a rendelkezésre álló hazai és nemzetközi szakirodalom kritikai feldolgozása adta. A konkrét, témába vágó források többnyire nem szintézis jellegűek, hanem országokra, régiókra, városokra koncentrálnak. Színvonaluk eltérő, szemléletük és módszertanuk rendkívül változatos. Többségük leíró, adatelemző, sok tekintetben fejlesztéspolitikai irányultságú. A források között jelentős arányban található helyi kutatók, szakemberek munkái. A nemzetközi, illetve a mértékadó hazai publikációk feldolgozása mellett alapvetően törekedtem a délkelet-európai szerzők (anyanyelvükön írt) munkáinak megismerésére, kutatásba integrálására. Ez a háromoldalú – térségen kívüli/nemzetközi, magyar, térségi/helyi – szakirodalmi megalapozás segítette a szintetizálásban és a kritikai hozzáállás kialakításában.

Az elemző, értékelő munka alapját a statisztikai adatok (elsősorban a nemzeti statisztikai hivatalok) és a primer források (tervek, koncepciók, jogszabályok, sajtóhírek) adták. Számos feltevés, állítás – legyen az tudományos, politikai, közéleti vagy éppen saját gondolat – ellenőrzésére, illetve továbbgondolására biztos fogódzót jelentett számomra az adatelemzés. Ez alapos és szisztematikus adatgyűjtést követelt meg, ami a téma aktualitásához mérten folyamatos frissítést is igényelt. Ez az egész dolgozatban tetten érhető, a horvát esettanulmány esetében különösen. Nehézséget jelentett, hogy a vizsgált tér, illetve annak egy európai uniós politikai felfogásban folyamatosan zsugorodó része a területi és városkuta-

tások adatéhsége szempontjából közel sem ideális. Nyugat-, de még Közép-Európához viszonyítva is sok a statisztikai értelemben vett fehér vagy szürke folt.<sup>1</sup> Ez sok tekintetben korlátozta a következtetések megfogalmazását, különösen a teljes vizsgálati területre vonatkozó megállapítások terén.

Részben az állításaim bizonyításaként és összefoglalásaként, részben hiánypótló céllal több ábra került a dolgozatba, nagy részük saját szerkesztésű, eredeti munka. A táblázatok és ábrák használatának célja a térbeli folyamatok megismerésének segítése, a tartalom tagolása, illusztrálása volt. Megszerkesztésük elve a lényeges mondanivaló világos és átlátható megfogalmazása volt.

Az újszerű eredmények elérését a helyismereti tudásom lassú, de következetes bővítése alapozta meg. A délkelet-európai utazások, terepbejárások, a helyi kutatókkal, szakemberekkel, politikusokkal történt eszmecserek, a gondolataim szakmai, tudományos megmérése (konferenciák, publikációk, projektek keretében) mind ezt szolgálták. A térség sokoldalúsága és kiterjedése miatt azonban közel sem egyenletes a tér- (táj-, város-) és társadalomismeretem, az esettanulmány országválasztásakor (Horvátország) ezért a nagyobb ismerethalmaz és saját tapasztalat fontos szempont volt.

### **3. Kutatási kérdések, hipotézisek**

A kutatás alapvető kérdése, hogy az elmúlt közel negyedszázad során Délkelet-Európa és az egyes országok városhálózata, térszerkezete miként és mitől változott meg, mik voltak az átalakulás mozgatórugói, a közös és egyedi sajátosságok.

A disszertáció és az alapját képező publikációk megírása során az alábbi kutatási kérdések foglalkoztattak: Vannak-e olyan térségi jellemzők, amelyek sajátosan (de)formálhatják a településhálózati fejlődést? Az átalakulás hogyan érinti az egyes városokat, illetve a településhierarchiát? Melyek az átalakulás terjedésének jellemző irányai? Mi magyarázza a fővárosok abszolút és relatív súlyának növekedését? Hogyan változnak a határ menti kapcsolatok, az államhatár felfogása? Hogyan képzelhető el a városhálózat(ok) jövője?

A motivációm az jelenti, hogy a téma tudományos szempontból izgalmas, sok szakmai érdekességet, különlegességet, néha újdonságokat is fel lehet fedezni. Az eddigi visszajelzések alapján a hazai tudományt mindenképpen gazdagítja, tartalmaz hiánypótló vagy újszerű eredményeket. A hipotézisek megfogalmazásakor – pontosabban kezelhető számúra redukálásakor – ez vezérelt.

Az előbbiekkal összhangban öt munkahipotézist fogalmaztam meg.

---

<sup>1</sup> Előfordul, hogy egyáltalán nincs adat, még becslések sem; gyakori, hogy nincs területileg, módszertanilag harmonizált, keresztmetszeti vizsgálatot lehetővé tevő adat; az új államok miatt sok esetben nincs (vagy nem hiteles a) friss, illetve régebbi adat, így az adatsorok nem teszik lehetővé hosszabb időszak folyamatelemzését; leggyakoribb, hogy nincs megfelelő területi bontású adat.

(H1) Feltételezésem szerint Délkelet-Európa 1990-re létrejött térszerkezeti sajátosságai több tekintetben lényegileg megváltoztak az elmúlt negyedszázad átalakulási folyamatai következtében.

(H2) Azonosíthatók olyan közös térségi jellemzők, amelyek sajátosan alakították, befolyásolták Délkelet-Európa térszerkezeti és a városhálózati fejlődését.

(H3) Délkelet-Európa az európai térszerkezet és városhálózat integráns része lett, amely a rendszerváltozások után, meghatározó folyamatait tekintve közelített az európai trendekhez, a visegrádi országokhoz hasonlóan. Ez egyfajta új integrációs időszak, melynek vélt terjedési iránya részben ponthúrú, részben észak–déli, illetve nyugat–keleti.

(H4) Szükségszerű a fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése, elsősorban az új fővárosok esetében.

(H5) A városhálózat különböző szintjein azonosíthatók általános tendenciák, valamint térségspecifikus átalakulási folyamatok.

## 4. A dolgozat szerkezete

A dolgozat egy területi hierarchia (Föld, Európa, Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, Kelet- és Nyugat-Balkán, Horvátország, Pannon-Horvátország, horvát-magyar határtérség) alapján a következők szerint épül fel. A *második* fejezet tartalmazza a világtrendeket, azt a gondolati kört, fogalmi rendszert, amelynek elméleti keretei között a konkrét vizsgálatok folytak. A dolgozat témájából adódóan sokszor használt, alapvető – bár a köznapi nyelvhasználatban triviálisnak tűnő – fogalmat tartottam célszerűnek röviden értelmezni, hogy pontosan mit értek alattuk. Ilyenek: a város, annak nagyságrendi tagolása (kis-, közép-, nagy-, világváros), kapcsolati viszonyai (városszerkezet, -rendszer, -hierarchia, -hálózat), térbeli összefüggései (térszerkezet, térstruktúra, városrégió, várostérség).

### 4.1. Európai kitekintés

A *harmadik* fejezet kitekintést ad Európa térszerkezetére, általános trendeket felvázolva, kitérve a viszonyítási pontként adódó poszt szocialista, visegrádi országok fejlődésére, valamint az EU policentrikus koncepciójára, amely Délkelet-Európa országaiban – nemcsak az új EU-tagállamokban, hanem a csatlakozni szándékozó államokban is – egyre erőteljesebb hatással van a fejlesztéspolitikára és a területi kutatásokra is.

Az európai térszerkezet és városhálózat alakulásának trendjei Délkelet-Európa nézőpontjából kerülnek vázlatosan bemutatásra. Az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatosak, a térképen megjelenített – egyre gyarapodó, a geodesign divathullámába illeszkedő – térszerkezeti ábrák és modellek különösen sokfélék (Probáld–Szabó, 2005; Szabó, 2009; Szabó–Farkas 2014). A disszertáció témája szempontjából két sajátosság mutatkozik meg ezekben az ábrákban.



Egyrészt Délkelet-Európa, illetve annak nagy része jellemzően kimarad a vizsgálatokból vagy nem releváns térségként napjainkban is „üresen” marad a lényeg (a fejlettség, a csomópontok, fejlődési tengelyek, irányok stb.) megjelenítésekor. Ennek az adathiány éppen úgy okozója, mint az általános perifériajelleg. Másrészt a tér kitüntetett pontjaiként szinte mindig megjelennek a modellekben a nagyvárosok, ahol a térszerkezet szempontjából fontos (népességi, gazdasági stb.) sűrűsödés tapasztalható.

Kelet-Közép-Európa az EU 2004. évi bővítése előtt alig jelent meg az uniós térképeken – bár fellelhető az egész kontinentst felölelő francia Európa-vízió (Durand et al. 1992). Délkelet-Európa térségéből az euroatlanti integrációval párhuzamosan, illetve az EU magterületéhez viszonyított földrajzi fekvésük szerint „kerültek fel” az egyes államok, fővárosok az európai, illetve kelet-közép-európai térszerkezeti ábrákra. Elsőként a nyugati fekvésű Ljubljana és Zágráb. A korai hazai kutatásokban a kelet-közép-európai térszerkezeti ábrák többnyire elfogadták a Banán–Bumeráng elképzeléseket (Rechnitzer, 1998), az elemzések egyre gyakrabban a hazánkkal szomszédos keleti, délkeleti régiókkal, országokkal is kibővültek (Rechnitzer–Smahó, 2011). Az európai térszerkezeti elemzések alapján Kelet-Közép-Európa – konkrétan az EU keleti felének „bővülő” középső része – általánosítva egy félperiféria (Kincses et al. 2013, Egri–Tánczos, 2015). Egy köztes tér a nyugat-európai magterület és a keleti, délkeleti periféria között, amely csak holdudvara a centrumterületnek (Szabó–Farkas, 2014). Bár több elképzelés potenciális centrumterületként tekint rá – a Bumeráng és az Uborka mellett az Új Banán (SIC!, 2006) vagy a Közép-európai Pentagon (Leibenath et al. 2006) – ez a magterülethez viszonyítva nagyságrenddel kisebb súlyú, fontosságú és csak egyes részei (fővárosok, nyugati területek, néhány nagyváros) jelentik a centrumot. Ebbe a térbe a disszertációban vizsgált országok közül az erős közép-európaisággal is bíró Szlovéniát mindenképpen, Horvátországot gyakran, néha pedig Romániát is beleértik.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség Délkelet-Európa európai kontextusban történő komplex elemzésére, ezért csak néhány rövid, karakterisztikus közös sajátosságot emeltem ki. A népsűrűség tekintetében Délkelet-Európa a kontinens átlagánál ritkábban lakott, az országok közül egyedül Koszovó és Albánia népsűrűsége haladja meg valamivel az EU-átlagot, a legsűrűbben lakott térségek a fővárosi régiók. A térségtípusok tekintetében a fővárosi és néhány nagyvárosi térséget leszámítva Délkelet-Európát predominantán rurális régiók alkotják, amelynek részben természetföldrajzi és fejlődéstörténeti okai vannak. Az egy főre jutó GDP alapján Délkelet-Európa országai a kontinens legszegényebb államai közé tartoznak, az alsó harmadból csak Szlovénia emelkedik ki, de még nem éri el az EU átlagát, a régiók közül egyedül a „szűken lehatárolt” Bukarest haladja meg az uniós átlagot. A térség európai viszonylatban alulurbanizált, egyedül Bulgária városlakóinak aránya haladja meg az európai átlagot. A több százezres nagyvárosok száma európai összevetésben alacsony. Funkcionális szempontból a három milliós nagyváros (elsőként Bukarest, majd Belgrád és Szófia) jelenti a térség városhierarchiájának csúcsát, ezek az európai nagyvároshálózat harmadik

szintjén helyezkednek el (Nordregio, 2004; PlaNet CenSE, 2006; BBSR, 2011; GaWC, 2017). A Balkán-félsziget egészét tekintve a két peremmetropolisz, Athén és Isztambul lényegi szereplő.

#### *4.2. A kutatási tér lehatárolásának sajátosságai*

A *negyedik* fejezet foglalkozik a kutatási tér lehatárolásával, térértelmezéseivel. A Délkelet-Európa fogalom a XVIII. század közepén jelent meg a térképeken, különböző területi tartalommal (Fischer, 1893). August Zeune német geográfus 1808-ban határolta le Európa félszigeteit. A Balkán lehatárolása már akkor is gondot okozott, a természetföldrajz azóta is birkózik a szakma többsége által elfogadható területi lehatárolással. A Balkán-félszigettel kapcsolatban azért nem alakult ki sem tudományos, sem pedig térségi közmegegyezés, mert széles nyakkal kapcsolódik a kontinens törzséhez. Északi határa frontier (zóna) jellegű, mivel nincs egyértelmű természetes határvonala. A nyak nem lezárja a félszigetet a kontinens felé, hanem sokkal inkább kinyitja az alpi, kárpáti területek felé (Hajdú, 2007). A „balkáni” tulajdonságok (népek, kultúrák, vallások) fokozatosan alakulnak „közép-európaivá”. Emellett a külső (nagyhatalmi) és a belső (kisállami) érdekek viszonylagosságá, időben változóvá teszik a határt.

A Balkán-félsziget Európa egyik nagy természetföldrajzi egysége, amelynek északi határait eltérő módon (folyók, geológiai és domborzati jellemzők alapján, illetve ezek kombinációjaként) fogalmazzák meg (Konkoly, 2006). Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, Európa minden földrajzi sajátossága megjelenik itt (Hajdú et al. 2007). Társadalomtudományi értelmezésben a probléma még összetettebb, attól függően, hogy milyen szempont – népek-nyelvek (délszlávok), korábbi (pl. török–magyar) birodalmi határok, vallások (keleti-nyugati kereszténység) találkozása – alapján, milyen adatokra támaszkodva tesznek kísérletet a Balkán lehatárolására. Napjainkban inkább az a politikai jellegű meghatározás dominál, miszerint az az ország része a Balkánnak, amelyet a többség oda sorol. Ezt az érvelést azért is könnyebb (külső szemlélőként) elfogadni, mert határkérdést nem érint, elismeri a jelenlegi nemzetközi határokat. Bár a vizuálisan könnyen értelmezhető (folyók, államhatárok mentén történő) lehatárolásokat kézzelfoghatóságuk miatt nagyobb elfogadottság kíséri, valójában a Balkánnak nincs állandó határa (Reményi, 2009a), hiszen – mint a (Balkán, balkáni, balkanizálódó) fogalom (Todorova, 1997) tartalma – időben változik. Erre jó példa egyes tércategóriák (Hardi, 2015) és értéktartalmuk szembeállításai: Balkán/Kárpát-medence; Délkelet-Európa/Közép-Európa; Nyugat-Balkán/ Kelet-Balkán; poszt szocialista/posztjugoszláv/új EU-tagország stb.

Az európai makroregionális szemléletben több új kategória is megjelent a XX. században. Részben területi átfedésekkel, de más-más üzenetet hordozva alakult a Kárpát-Balkán Európa, majd a Duna-Európa stb. fogalma is, magukban foglalva a Balkán-félsziget jelentős területeit. Az 1990-es években további meg-

határozások születtek. A „posztjugszalista” kategória a rendszerváltás után a Balkán-félsziget nagy részét felölelte. A „posztjugoszláv” jelző a volt Jugoszlávia területén önállóvá vált országokat fogta össze.

Az Európai Unió nagytérségi terei abból a szempontból váltak érdekessé, hogy részben a Balkán-félsziget körül, részben pedig azon belül formálták a fejlesztési, együttműködési kapcsolatokat. Mivel a pályázati terek többnyire csak egy programidőszakra szólnak, nem befolyásolják a térszerkezet hosszú távú alakulását. Az EU Duna-stratégiájának programtere lefedi a Balkán-félsziget nagy részét. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a félsziget meghatározó természeti és viszonyítási elemei nem a határoló tengerek, hanem a Duna (Hajdú, 2010).

A Nyugat-Balkán topográfiai kategóriaként már korábban megjelent a földrajzi irodalomban, de politikai, politikai földrajzi tartalommal az Európai Unió töltötte meg 1998-ban az Európai Tanács bécsi nyilatkozatában. A fogalom megszületésének egyik meghatározó eleme az volt, hogy a csatlakozási perspektívát kapott – biztonsági kockázatot nem jelentő – Bulgáriától és Romániától, vagyis a Kelet-Balkántól megkülönböztessék ezeket az országokat. 2003 nyarán véglegesült a kategória: a volt Jugoszlávia Szlovénia nélkül, de Albániával kiegészülve. 2004 előtt Szlovéniát gyakran még ide sorolták, EU-csatlakozása után azonban már csak véletlenszerűen említették a Nyugat-Balkán tagjaként. Egyre inkább világosan megfogalmazódott, hogy az EU-n kívüliek számára jött létre ez a tércategória. Tartalma azóta több módosulást is szenvedett, s feltehetően nem lesz túl hosszú életű. 2011-ben már megjelentek olyan elemzések, amelyek Horvátországot nem sorolták a Nyugat-Balkánhoz. Horvátország 2013-as EU-csatlakozása után Szlovéniával együtt új belső tércategória alakulhat az EU keretei között a „volt Nyugat-Jugoszlávia” megnevezéssel (Hajdú, 2010).

Kelet- és Nyugat-Balkán a településhálózatra ható folyamatok szempontjából is elvált egymástól, hiszen míg a posztjugoszláv térségben az állam felbomlása (és annak módja) volt a fő hajtóerő, addig Romániában és Bulgáriában már a globális trendek (piacgazdaság, liberalizáció, euroatlanti integráció) érvényesültek. A román és bolgár EU-csatlakozás is alakított a térfelfogásokon, találkozni már olyan fogalomhasználatokkal (ESPON GROSEE projekt), amely Délkelet-Európa alatt az EU délkeleti tagállamait (Romániát, Bulgáriát, Görögországot) érti.

A disszertáció fogalomhasználata az írójának térfelfogását tükrözi. A Balkán-félsziget földrajzi fogalom, amelynek van keleti és nyugati része (pontosabban ezt is többen lehatárolták). A Balkán inkább egy politikai fogalom (emellett persze kulturális is), amelyet a legtöbbször konkrét államokra használnak, határait így államhatárok alkotják. A Balkán legalább két részre osztható, Kelet-Balkánra és Nyugat-Balkánra. A disszertációmban előbbi alatt Romániát és Bulgáriát, míg utóbbit alatt a jelenleg nem EU-tag balkáni országokat értem, de az időben visszatekintő ábrák, táblázatok, szövegek esetében ez a kör sokszor kiegészül Horvátországgal, Szlovéniával, amelyek praktikusán EU-csatlakozásukkal „hagyták el” a Nyugat-Balkánt. A Délkelet-Európa fogalmat alapvetően egy szélesebb térségre használom, amely egyfajta (német és EU alapokon nyugvó) integrációs szemléletet tükröz.

### 4.3. Délkelet-Európa térszerkezete és városhálózata

Az *ötödik* fejezet részletesen elemzi Délkelet-Európa városhálózati jellemzőit, városi átalakulását, térszerkezeti alapvonásait. A rendszerváltozásokat követő folyamatok és következmények feltárásával ez a dolgozat egyik, jelentős újdonságtartalommal bíró, összehasonlító része.

E fejezetben a térség térszerkezeti és településhálózati jellemzőit fogalom össze. A folyamatok történeti értelmezését egy narratív modell (a ciklikus fejlődés általános hatása Délkelet-Európa városhálózatára és térszerkezetére) segíti. A településhálózat alakulására három tényezőcsoport volt jelentős hatással:

- a komplex természetföldrajzi adottságok,
- a birodalomváltó tér jelleg (a határok és súlypontok gyakori változása) és
- az etnikai-kulturális sajátosságok.

A természeti adottságok számos településközi kapcsolatot elősegítettek, illetve gátoltak. A hegységek nehezítették a tengerpart és a belső területek közötti kapcsolatokat, míg az Adria, illetve a Fekete-tenger szinte predestinálta a parti települések közötti kapcsolatokat és a tengeri kereskedelmet. A hegyvidék völgyei, a tengerpart védett öblei a különböző társadalmi-gazdasági kapcsolatok szükségszerű sűrűsödési pontjai, ezek kedvező adottságokat jelentettek a nagyobb települések fejlődéséhez. Azok a tengerparti települések, ahová szárazföldi utak és vasút vezettek, jó fejlődési potenciállal rendelkeztek. A szárazföld belsejében, a medencékben elhelyezkedő városok közül is elsősorban azok voltak képesek a történelem viharában tartani a pozíciójukat, amelyek fontosabb utak kereszteződésében feküdtek. A Duna és mellékfolyói, az azokkal párhuzamosan futó utak is kedveztek a városok kialakulásának (Erdősi, 2005). Szinte minden régió és állam rendelkezik folyókhoz kötődő belső tengellyel is. A kiemelkedő városok többsége Délkelet-Európa peremén, a tengerparton vagy jelentősebb folyók mentén található. Igaz ez akkor is, ha a földrajzi értelemben vett félszigetet vizsgáljuk (Athén, Isztambul, Szaloniki).

Délkelet-Európa középső területei a domborzati adottságok miatt kevésbé alkalmasak nagyobb népességkoncentráció és jelentős vonzáskörzettel bíró nagyváros kialakulására, mivel alacsony szintű a népességeltartó-képességük, és a fragmentált térszerkezet korlátozza funkcióik kiterjesztését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kedvezőek a feltételek a kisebb városok autonóm fejlődéséhez, a szűkebb környezet (medencék, fennsíkok, völgyek) integrálásához. Ennek köszönhetően mindenhol kialakultak központi települések, de ezek közép-európai összehasonlításban is kisméretűek (Dimou–Schaffar, 2009). Az urbanizáció megkésképe jelentkezett és még Közép-Európához képest is elmaradásokat mutatott, a térség városhálózata sokkal ritkább (BBR, 2006; CSIS-EKEM, 2010; ÖIR, 2006; Petrakos–Economou, 2002; RePUS 2007). Délkelet-Európa urbanizáltsági szintje mind a mai napig elmarad Európától.

Az elmúlt századokban a Balkán mindig periféria volt, sosem állt egy nagyobb térség fejlődési centrumában (Hajdú et al. 2007; Horváth–Hajdú, 2011; Illés, 2002; Kocsis, 2007). A városhálózat fejlődését befolyásoló legfőbb sajátosság, hogy folyamatosan változott az államberendezkedés, hol önálló kisállamok alakultak ki (dezintegrációs időszak), hol nagyobb birodalmak részét képezte a terület (integrációs korszak). Ez a politikai instabilitás ciklikusan jelentkező demográfiai, gazdasági és közigazgatási változásokat is eredményezett (1. táblázat). A városhálózat folyamatosan adaptálódni kényszerült az aktuális hatalmi változásokhoz, a települések funkcióikat állandóan a megváltozott szerepkörökhöz igazították. E folyamatos változásokból következően a Balkánon egy város történeti fejlődése sem volt töretlen, nem alakult ki a területet uraló domináns nagyváros, és a városhierarchia különböző szintjein is változtak a szereplők. A városfejlődés klasszikus (hosszan tartó, organikus) feltételeinek hiánya nem tette lehetővé nyugat-európai értelemben vett nagyváros kialakulását, a Balkán ma sem rendelkezik igazi világvárossal (Taylor, 2010). Bukarest, Belgrád, Ljubljana, Szófia és Zágráb csak potenciális világvárosok, bár az elmúlt évszázadban óriási fejlődésen mentek keresztül. A globális jelentőségű Isztambul kezelése probléma, bár a Balkán-félsziget peremén fekszik, nem tekinthetjük a Balkán részének.

1. táblázat: A ciklikus fejlődés általános hatása a Balkán városhálózatára és térszerkezetére

Megnevezés	Integratív (birodalmi) időszak	Dezintegrációs (köztes, kisállami) időszak
Kooperáció	Területi	Etnikai
Határok	Könnyen átjárhatók (összekötnek)	Etnikai határok nehezen átjárhatók
Etnikai tér	Vegyes, heterogénebb	Homogenizálódó
Településhálózati fejlődés	Egyenletes, szerkezetileg és területileg kiegyensúlyozott	Fragmentálódó részhalmazok, különbségek növekedése
„Hiányok” a hálózatban	Fejlett kisvárosok	Funkciógazdag regionális központok
Nagyvárosi funkciók	Interregionális, nagytérségi	Nemzet(állami)
Birodalmi székváros(ok)	Erőteljes fejlődés, funkciógazdagság	Relatív hatalmi és társadalmi hanyatlás
Történelmi központok	Relatív visszaesés, periferizálódás	„Selektív” fejlődés
Etnikai centrumok	Stagnálás, korlátozott fejlődés	Kiemelkedő fejlődés
Kapuvárosok	Többnyire egy monopolhelyzetű	Kapuvárosok fejlesztése nemzetenként

*Forrás:* Rácz, 2011b.

A határok folyamatos „vándorlásával” együtt járt a városok vonzáskörzetének változása is. A délszláv államban például többször (1929-es bánsági rendszer, második jugoszláv állam gazdasági körzetei stb.) is törekedtek az etnikai elkülönülés oldására, de az 1974-es új alkotmány ennek véget vetett. A széles körű decentralizáció – még az addig centralizáltan működtetett gazdaságirányítás terén is – a tagköztársasági érdekek erősödését, a településhálózat nemzeti alapú fragmentálódását eredményezte. A városok vonzáskörzetei már csak ott léptek túl a szubnacionális határokon, ahol az etnikai szállásterület ezt megkövetelte. Jugoszlávia szétesésével a határok „nemzetközivé válása” így csak ezeket érintette számottevően (Reményi, 2009a). A határon átnyúló etnikai mintázat<sup>2</sup> több feladatot is jelent: ellátás megoldása az anyaországból (pl. nyugdíjellátás), belső törekvés az önálló intézményhálózat (saját egyetem stb.) kiépítésére (Hajdú–Rácz, 2011).

Nem csak az állami fennhatóság változása, hanem az egyes kultúrkörök befolyása, eltérő térhasználata miatt is különbözőképpen alakultak a városok és a köztük lévő kapcsolatok. Mint ismert, a Balkán etnikai, vallási összetétele igen változatos, területileg mozaikosan elhelyezkedő (Horváth–Hajdú, 2011; Kobolka–Pap, 2011; Kocsis, 2007). Ilyen mértékű multikulturalitás sehol sem tapasztalható máshol Európában. A Balkán különböző kulturális övezeteiben eltérő típusú (mediterrán, török, közép-európai stb.) városok alakultak ki, természetesen az átmeneti zónákban ezek keveredését tapasztalhatjuk.

A posztjugoszláv térség átalakulása két okból is speciális. Egyrészt az államosodási folyamat (a szövetségi tagköztársaságokból, illetve tartományból állammá válás) ugyanis gyors és különleges nyomokat hagyott a településhálózaton. Másrészt a fegyveres konfliktusok teszik sajátossá és részben tragikussá a lezajlott folyamatokat. Ezért a jugoszláv térséggel részletesebben foglalkozom. Jugoszlávia több szempontból Európa egyik legösszetettebb periferikus területe volt. Az integráció és dezintegráció ciklikus változása a legfontosabb alakító tényezője a területi és települési folyamatoknak. Jelenleg a dezintegráció legkiterjedtebb állapotát tapasztalhatjuk, mind az államok, mind a településhálózat elérte eddigi legfragmentáltabb szintjét. A struktúraváltozás napjainkban is tart, az államosodás nem tekinthető befejezettnek Koszovó és Bosznia-Hercegovina esetében, növekvő feszültséget generálhat továbbá Nagy-Albánia és a Szandzsák kérdése is. Lezáratlan kérdések (határproblémák, rendezetlen konfliktusok stb.) nehezítik az új integrációs ciklus kiteljesedését. Szlovénia kivételével minden állam bizonyos – etnikai, életképességi – kockázatot hordoz. A térségi városálózat jelenleg nemzeti (etnikai) alapon elkülönült, monocentrikus (fővárosközpontú) részhalmazok rendszere. A térség átalakulását a „vesztes” és a „nyertes” városok

---

<sup>2</sup> *Albánok:* Északnyugat-Macedónia; Presevó-völgy (Szerbia); Montenegró. *Bosnyákok:* Szandzsák. *Horvátok:* Hercegovina. *Magyarok:* Vajdaság (Szerbia), Partium, Székelyföld (Románia). *Szerbek:* Szerémség, Krajínák (Horvátország); Száva mente, Drina mente (Bosznia- Hercegovina); Mitrovica (Koszovó); Montenegró. *Törökök:* Kardzhali, Razgrad, Shumen (Bulgária).

körének feltérképezésével több, egymástól térben és időben csak részben elkülöníthető folyamatra bonthatjuk:

- Jugoszlávia felbomlása,
- fegyveres konfliktus,
- nemzetállam-építés,
- euroatlanti és globális integráció.

Bizonyos folyamatok (például a nemzeti elkülönülés, a tömeges emigráció, a rurális terek népességvesztése) a háború nélkül is lezajlottak volna, de sokkal lassabban és talán nem ilyen mértékben. Jugoszlávia szétesésével a térségen belüli kapcsolatok gyökeresen átalakultak. A háború és a nemzetállam-építés együtt járt a korábbi kapcsolatok megszakadásával, illetve tudatos negligálásával. Bizonyos, főleg etnikai viszonylatokban a határon átnyúló kooperáció intenzívebbé vált. Ezzel párhuzamosan felértékelődtek a térségen kívüli, nagyhatalmi kapcsolatok, amelyek nemzetenként eltérő orientációjúak. A hosszú távú európai és globális pályák kirajzolódásával ismét egy új integrációs időszak kezdődhet. Ebben az egyes országok nem kizárólag partnerként vesznek részt, a külföldi tőkevonásban nemzeti és települési szinten is fokozódni fog a verseny. A globális és európai vérkeringésbe való bekapcsolódás csak egy-egy ország és néhány város esetében sikeres. A többiek számára mindez csak potenciális lehetőség. Feltételezhetjük, hogy a visegrádi országokhoz hasonló átmenet fog lejátszódni: a modernizáció (integráció) a településhierarchia szerint felülről lefelé pontszerűen, valamint északnyugat–délkelet irányban az európai korridorok mentén fog kiteljesedni. Így szükségszerűen az elsőként bekapcsolódó fővárosok tesznek szert előnyre, relatív súlyukat tovább növelve (Papadaskalopoulos et al. 2005). A folyamat nyertesei továbbá a kapuvárosok és általában véve a nagyvárosok. A vesztesek közé az etnikai határ mellé „szorult” és az orientációváltás miatt periferikus helyzetbe került települések, térségek tartoznak. Az integráció irányát tekintve igazán nincs választási lehetőség, a kérdés inkább az, hogy az Európai Unió – amely körülöleli a Nyugat-Balkánt – mikor, milyen ütemben és hogyan kívánja integrálni ezeket az országokat. Az új városhálózati kapcsolatok nem feltétlenül fognak a korábbi struktúrákra építeni, hiszen az európai érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint a jugoszláv időszakban voltak.

A térség politikai földrajzi sajátosságai, a modern városhálózat fejlődéstörténete, a politikai földrajzi keretek és államosodási folyamatok az elmúlt két évtizedben, valamint az új államhatárok, az államépítés, kapcsolatrendszerek szintén egy-egy alfejezetben röviden elemzésre kerültek. A terjedelmi korlátok miatt a Nyugat-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai c. alfejezetbe nem komplex országelemzések, hanem rövid, karakterisztikus összegzések kerültek. Ezeket foglalja egybe, általánosító szintézis jelleggel A Nyugat-Balkán térszerkezete c. alfejezet. Bulgária és Románia, vagyis a Kelet-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai külön alfejezetbe kerültek, amit több jellegzetesség is indokolt.

A fővárosok és fővárosi régiók sajátosságai, országos szerepük kiemelt kérdése a dolgozatnak, ezt általános, népességi, gazdasági, közigazgatási és funkcionális tekintetben is körüljártam. A térség az elmúlt két évtizedben dinamikus periódust élt meg, amely részben még ma is tart. A globális integráció, az EU-csatlakozást megelőző időszakról kezdve a periférikus országok és különösen ezen államok fővárosai gyorsabb gazdasági növekedést produkáltak, mint más régiók és városok az EU-ban. A globális gazdasági válsággal némileg megváltozott a tendencia mértéke, de a hosszú távú trendek nem, a területi különbségek továbbra is növekedést mutatnak a szubnacionális centrumok és perifériák között. A nemzeti és az uniós politikák is jelentős hatással vannak a városok és régiók fejlesztésére, fejlődésére. A folyamat egyértelmű nyertesei a fővárosi régiók, amelyek kihasználják, hogy az európai viszonylatú nagyvárosi növekedés szinte kizárólagos szereplői saját államukban (2. táblázat). A fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése tekintetében megerősítést nyert, hogy abszolút és relatív súlynövekedésük elkerülhetetlen, ez három tényezőre vezethető vissza: a politikai struktúráváltásra, az országméretre és a modernizáció térbeli terjedésének sajátosságaira.

2. táblázat: Egyes fővárosi régiók országon belüli súlya, %

Ország=100	Bulgária	Horvátország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovénia
Népesség	18	18	30	23	11	22	25
Foglalkoztatottak	33	19	34	33	12	31	36
Felsőfokú hallgatók	47	53	37	67	35	52	60
GDP	36	31	48	–	21	35	36
GDP/fő	163	174	158	–	250	164	145

*Forrás: Rácz, 2014c.*

A fővárosok kiemelkedő pozíciói a gazdaságirányítói helyzetükkel is megragadhatók. Amennyiben megvizsgáljuk a legnagyobb térségi vállalati központok földrajzi elhelyezkedését, úgy az egyes országok fejlettségéről is árnyaltabb képet kapunk és a korábban ismertetett térszerkezeti, településhálózati adottságok is megerősítést nyernek (bár a székhelyek „elfedik” a telephelyi struktúrákat). A legnagyobb árbevételű cégek több mint fele fővárosba van bejegyezve, a fővárosi agglomerációkkal együtt számolva a vállalati koncentráció így közel kétharmados. A vidéki vállalatok megoszlása összességében egyenletes a városkategóriák következő szintjei között. Az egyes országok mérete (elsősorban a nominális GDP) és fejlettsége (az egy főre jutó GDP) jól követhető a vállalatok számának megoszlásán.

Az egyes délkelet-európai országok lassú felzárkózása az európai uniós átlag irányába (a vásárlóerő-paritáson mért, egy főre jutó GDP tekintetében) nemzeti szinten érzékelhető, amelyben az alacsony bázisnak és a külföldi működő tőkének



is jelentős szerep jutott (más kérdés, hogy jövedelmi konvergencia nem tapasztalható). Ez az integráció azonban szubnacionális szinten szétfejlődést hozott. A tíz ország gazdasági fejlődésének bemutatása nem fér bele a disszertáció kereteibe, mindössze egy ábrával, a szomszéd államok, illetve tartományok határra vetített egy főre jutó GDP-jének arányával szeretném illusztrálni a fejlettségi törésvonalak változását. Ez jól mutatja a délszláv háborút követő újjáépítés eredményeit (Bosznia-Hercegovina), az EU-csatlakozás pozitív hatásait (Románia, Bulgária) és a válság következményeit is (Görögország és Szlovénia). A magyar-osztrák, osztrák–olasz, magyar–ukrán, ukrán–moldáv és görög–török törésvonal viszonyítási alap jellege miatt szerepel a 2. ábrán.

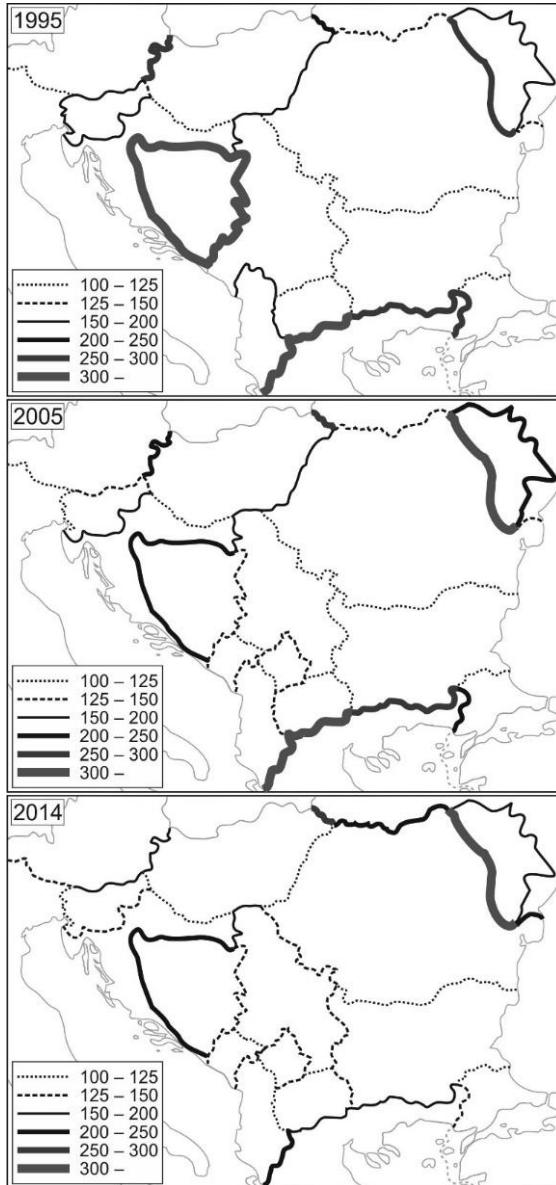
A fővárosok fejlődése (megjelenése) globális szinten is tapasztalható, amire jó példa a Globalization and World Cities Research Network (GaWC) féle világvároslista bemutatása több időpontra vonatkozóan (3. ábra).

A rendszerváltások időszakában mind a politikai, mind a közbeszéd szintjén a leggyakrabban használt kifejezések a demokratizálódás, a jogállamiság, a decentralizáció, a regionalizálódás és a privatizáció voltak. Az átalakítás bonyolultsága, összetettsége miatt a központi hatalom minden államban a centralizációban volt érdekelt. Lényegi kérdésként jelent meg minden átalakuló országban az állami és az önkormányzati igazgatás viszonya – települési és szubnacionális szinten egyaránt. Közös jellemvonás, hogy általában csak a területi szinteken jelenik meg a kettő egyértelmű koegzisztenciája. Közös közigazgatás-fejlesztési sajátosággként fogalmazható meg az önkormányzati rendszeren belüli hierarchia-ellenesség, amely miatt a különböző szintű önkormányzatok között nincs alá-fölérendeltség, tevékenységük csak a törvényeknek vannak alárendelve.

A regionális politika jelentőségének növekedésével új strukturális és területi elemek jelentek meg, vagy részben átalakultak. A területfejlesztés részben alkalmazkodott az általános állami térfelosztáshoz, részben önálló területi elemeket is létrehozott. A területi statisztikai rendszer is átalakult, az EU-tag és tagjelölt országokban bevezetésre került a NUTS-rendszer szerinti térfelosztás. Ezen közigazgatási, fejlesztési, statisztikai térfelosztások nem feltétlenül váltak minden államban átfedő jellegűvé, a felosztások között, illetve a felosztások miatt megjelent a verseny és a manipuláció is. A térség közigazgatási struktúrája, annak területi szintje heterogén képet mutat. A szubnacionális szint alkotmányos, közigazgatási szabályozása részben az adott ország méretének kérdése, részben az államalkotó többség állameszméjének problematikájához kapcsolódik. A soknemzeti-jellegű jelleg a régió több országában is meghatározó sajátosság, emiatt alapvető kérdés, hogyan képes viszonyulni egymáshoz az államalkotó többség és a kisebbség – amely sokszor homogén területi többséget alkot (Hajdú, 2010).

Az Európai Unió regionális politikája (előcsatlakozási támogatások) egyelőre csak érintőlegesen hatott a délkelet-európai országokra. Ennek követelménye volt egyfajta regionalizálás elindulása. Minden ország eleget tett a tervezési régiók létrehozásának, de egyik sem úgy, hogy egyben közigazgatási reformot is végrehajtott volna.

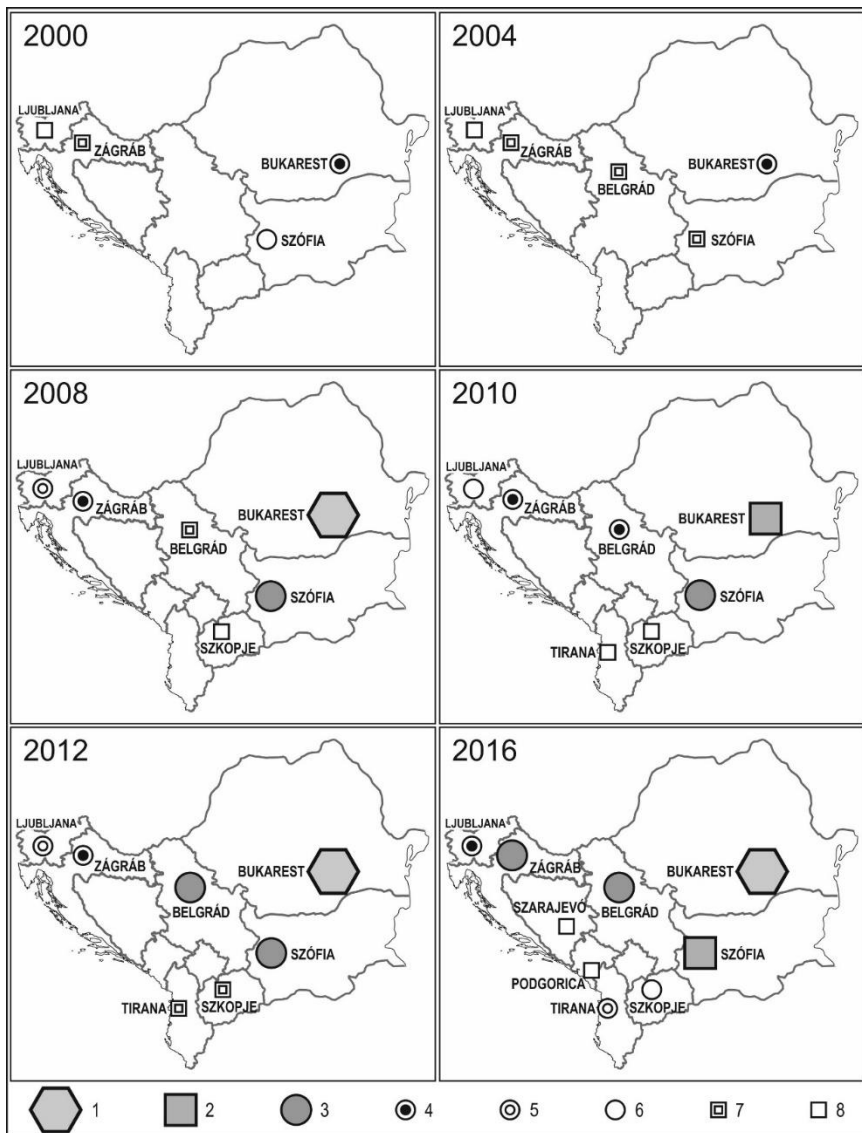
2. ábra: GDP-törésvonalak Délkelet-Európában, 1995–2014, %



*Megjegyzés:* A szomszéd államok, illetve tartományok egy főre jutó GDP-jének aránya (PPS, USD).

*Forrás:* Világbanki (2016) adatok alapján saját szerkesztés.

3. ábra: GaWC-világvárosok Délkelet-Európában, 2000–2016



*Jelmagyarázat: GaWC-világváros kategóriák 1 – Béta+; 2 – Béta; 3 – Béta-; 4 – Gamma+; 5 – Gamma; 6 – Gamma-; nem világváros globális szolgáltató központok 7 – magas szolgáltatások; 8 – elégséges szolgáltatások.*

*Forrás: GaWC, 2017 adatok alapján saját szerkesztés.*

#### 4.4. Horvátország térszerkezete és városhálózata

A hatodik fejezet egyfajta mélyre fúrás, amely esettanulmányként foglalkozik Horvátország térszerkezeti és városhálózati jellemzőivel, az elmúlt két évtized területi folyamataival és határ menti kapcsolataival. Az önálló Horvátország területi fejlődésének, térszerkezeti és városhálózati sajátosságainak elemzése több szempontból is érdekes kutatási téma. Horvátországban „kicsiben” megtalálható az összes délkelet-európai, posztjugoszláv sajátosság. Az ország téralapja szintetikus, több európai nagytáj, kulturális és történeti régió találkozásában helyezkedik el, e szempontból ideális terepe a nagytérségi sajátosságok mélyebb elemzésének. Városhálózatát policentrikusnak, urbanizációjukat kiegyensúlyozottnak írja le a legtöbb elemzés, de ennek egyedi térszerkezeti okai vannak. A városfejlődés és hálózatfejlesztés szempontjából kivételes sajátosságot jelent az önállósá válás, a háború és az államépítés folyamata; általános tényező a hálózati kapcsolatrendszerek átalakulása (a posztjugoszláv államok közül Szlovénia mellett Horvátország esetében beszélhetünk tényleges és területileg is részben sikeres európai integrációról). Az állam jelenkori térszerkezeti vizsgálata mélységét, információs bázisát és a hálózatalakító folyamatokról tett megállapításait tekintve újszerű eredményeket hozott, hozzájárulhat a városhálózat alkalmazkodási és fejlődési folyamatainak megértéséhez.

Sajátos folyamatok – államosodás, háború, a népesség területi átrendeződése – zajlottak le az ezredfordulóig, amelyek számottevő regionális hatással jártak együtt. A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka, az euroatlanti integrációs folyamat, majd a világgazdasági válság tovább fokozta. A disszertációban a legfontosabb térszerkezet-alakító tényezőket és folyamatokat vettem számba megyei szinten arra az időszakra koncentrálva, amelynek végén Horvátország az Európai Unió tagjává vált. Miután egy ország területi struktúrájának kialakulásáért több tényező együttesen felelős, a legmarkánsabb természeti, társadalmi és gazdasági különbségek számbavételére került sor. A hazai szempontok miatt a magyar–horvát kapcsolatrendszer jellemzői, az együttműködés térszerkezeti alapjai elkülönült elemzés tárgyát képezik.

Horvátországot viszonylag kis államterülete ellenére markáns különbségekkel jellemezhető térségek alkotják. Ez elsősorban az ország sajátos földrajzi elhelyezkedésének, illetve különleges formájú államterületének köszönhető. Az ország több szempontból is különböző viszonyrendszerű régiókat integrál, amelyek részben átfedik egymást. Ezek a természeti, társadalmi, történeti stb. tényezők erőteljes térszerkezet-alakító hatással bírnak, bár egyik esetében sem beszélhetünk determinisztikus térformáló hatásról. Bizonyos regionális különbségeket Horvátország esetében így természetesen vehetünk. A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka kiélezte (államosodás, délszláv háború). Az ezredfordulót követő folyamatok, az euroatlanti integráció, a fokozódó működőtőke-beáramlás, majd a gazdasági válság szükségszerűen az országon belüli, több területi szinten is értelmezhető fejlődési törésvonalak mélyülése irá-

nyába hatottak. Az alfejezetben számba vett legfontosabb tényezők alapján megállapítható, hogy az elmúlt bő egy évtizedben mely megyék és városok voltak a különböző társadalmi, gazdasági stb. folyamatok nyertesei, illetve vesztesei. Áttekintésre kerültek a legfontosabb természeti, társadalmi, közigazgatási és gazdasági folyamatok és az eredményükként értelmezhető területi struktúrák. Nagytér-ségi szinten megfogalmazható, hogy a horvát fejlődés részleges orientációváltáson ment keresztül, melynek során a tengerparti területek és a fővárosi régió (Közép-Horvátország) előretörése kiemelkedő volt, míg a keleti országrész, Szlavónia alapvetően a regionális folyamatok veszteseként írható le. A környező – posztjugoszláv, közép-európai – országokhoz hasonlóan a főváros szerepe és fejlődése egyre meghatározóbb. Összességében Horvátország, annak ellenére, hogy történetileg és napjainkban is erősen centralizáltan működik, térszerkezeti alapjait tekintve még mindig inkább policentrikus országgént írható le, ami heterogén és különleges alakú államterületének köszönhető.

#### 4.5. Új integrációs ciklus lehetőségei

A hetedik fejezet Délkelet-Európa térszerkezetével és lehetséges átalakulási irányával foglalkozik. Egyrészt a nagytér-ségi integráció irányával (4. ábra), másrészt a modernizáció lehetséges bázisainak azonosításával.

4. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2016



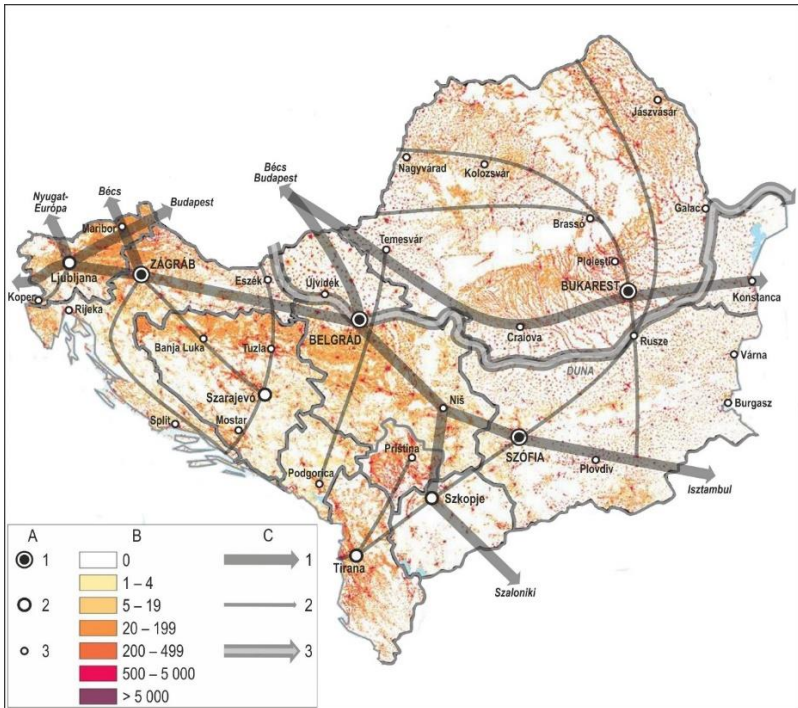
Jelmagyarázat: 1 – EU-tag; 2 – EU-tagjelölt; 3 – Potenciális EU-tagjelölt; 4 – Eurózóna-tag; 5 – Egyoldalúan eurót használ; 6 – EU Keleti Partnerség; 7 – Schengeni határ.

Forrás: Saját szerkesztés.

Az ötödik és hatodik fejezetben ismertetésre kerültek Délkelet-Európa országsoportjainak és egyes államainak fejlődéstörténeti előzményei, térszerkezeti jellemzői, a városhálózat átalakulási tendenciái. Több potenciális fejlődési út is körvonalazódott. E fejezetben négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására került sor a teljes térségre vonatkozóan, három az integrációval, felzárkózással számoló különböző térbeli konfigurációkban (Duna, Közép-Európa, Nyugat-Balkán), míg az utolsó a dezintegráció sokféle – mind külső, mind belső tényezők miatt lehetséges „fejlődési” alternatívaként adódó – veszélyeit összesíti.

Az egyes államokon belül természetesen ezek a lehetséges átalakulási irányok térben differenciáltan jelentkezhetnek, ezért egy ábrán igyekszem megjeleníteni Délkelet-Európa általam gondolt térszerkezeti képét, amely alapvetően pozitív (integrációs) szemléletet tükröz. Az 5. ábra szintézis jelleggel készült, egyrészt támaszkodik a disszertáció írása során feldolgozott helyi és nemzetközi kutatások, transznacionális projektek, nemzeti fejlesztési anyagok (helyzetelemzések, stratégiák) megállapításaira, ábraanyagaira, másrészt kísérletet tesz a térszerkezeti modellek néhány alkotóelemének ábrázolására.

5. ábra: Délkelet-Európa térszerkezete



Jelmagyarázat: A.1. – GaWC Béta világváros, A.2. – GaWC Gamma világváros, A.3. – Jelentős város; B – Népsűrűség fő/km<sup>2</sup>.; C.1. – Transzbalkáni magisztrálé, C.2. – Belső térszerkezeti tengely, C.3. – Duna.

Forrás: Saját szerkesztés.

## 5. Kutatási eredmények

A bevezetésben megfogalmazott kérdéseket, hipotéziseket a disszertációban részletesen megvizsgáltam. Kutatási eredményeimet, következtetéseimet a hipotézisekkel összhangban öt tézisben foglalom össze.

(T1) A dolgozatban általánosságban és az egyes államok szintjén – különösen a horvát esettanulmány részeként – specifikusan igazoltam, hogy Délkelet-Európa térszerkezete viszonylag stabil, de a rendszerváltások időszakától a külső és a belső átrendeződések mentén jelentősen módosult. Ennek egyik meghatározó eleme a térség államföldrajzi viszonyainak alapvető átrendeződése és az új gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, hatalmi szerepének egyértelmű növekedése, helyzetüknek egymáshoz való újradefiniálása. Ezzel párhuzamosan a határok – a szomszédság – felfogása a legtöbb tekintetben átalakult. A határok átalakulását több szempontból vizsgáltam, részben az új államhatárok és a közigazgatási változások, részben a fejlettségi törésvonalak tekintetében, komplexen pedig egy horvát–magyar esettanulmány keretében. Meglátásom szerint az új hálózati kapcsolatok nem feltétlenül építenek a korábbi struktúrákra, mert az új érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint korábban.

Az 1980-as évek végétől meghatározó nagy európai átrendeződések talán a letragikusabban a volt jugoszláv államok területét érintették, a román és albán átalakulás súlyos, de viszonylag gyors volt. Az átalakulásnak voltak látványos és relatíve rövid idő alatt lezajlott folyamatai, elsősorban az államosodás, a közigazgatási változások, és voltak csak hosszú távon végbemenő strukturális változások, ilyen a térszerkezet és jelentős mértékben a városhálózat formálódása. Európában nem ez az egyetlen nagy átalakuláson átment nagytérség, ezért is törekedtem a visegrádi országokra is kitékinteni, a hasonló folyamatok esetén utalni. A térszerkezeti változásoknak van államon belüli része, folyamata és van egymás közötti (térségi), illetve szélesebb (európai) kontextusa. Előbbi különlegessége a fővárosok új sora, azok térségi felemelkedése, nemzeti hálózatban történő felértékelődése. Utóbbi szempontjából alapvetően az euroatlanti integrációs folyamat eltérő foka mentén ragadható meg az átalakulás, ami az Európai Unió nagytérségi viszonyaiba, rendszereibe való különböző szintű betagozódással, illetve tudatos beilleszkedéssel is jár. A különböző országokban ezek a folyamatok eltérő minőségben és mennyiségben jelentkeznek. Emiatt a hasonlóságok és a különbségek is egyszerre jelennek meg.

(T2) A disszertációban azonosítottam olyan – részben közös, általános – térségi jellemzőket, amelyek sajátosan formálják, befolyásolják a térbeli átalakulási folyamatokat, a térszerkezet és a városhálózat kialakulását, fejlődését, súlypontváltását. Ezek olyan megkülönböztető sajátosságok, amelyek egyfajta „Balkánmodell” létezését körvonalazzák, ami történetileg tetten érhető. Ilyen az általános és európai szempontú perifériajelleg. Ilyen a birodalomváltó tér jelleg. Ilyen az integráció és a dezintegráció ciklikussága, amely a posztoszocialista, illetve poszt-

jugoszláv államok esetében időbeli és térbeli párhuzamokkal, míg Nyugat-Európához, később pedig Közép-Európához képest is eltérésekkel (megkésve) jelentkezett. Ezeken túl meghatározó adottság egyes országok esetében a földrajzi fekvés és az ország államalakja, mérete.

(T3) A rendszerváltozásokkal Délkelet-Európa országaiban alapvető változás állt be, ami a korábbi különütasság megszűnésével járt. A közös európai térbe történő reintegráció a térszerkezet és a városhálózat szempontjából valóban egy új integrációs időszak kezdetét jelzi. Az integráció irányát tekintve nincs más reális választási lehetőség, bár annak módja, üteme és földrajzi hatóköre kérdéses. Kutatásaim alapján Délkelet-Európa integrációjában „előrébb jár” országai esetében igazolódott, hogy az átmenet területi folyamatai sok tekintetben a visegrádi országokhoz hasonlóan játszódnak le. A gazdasági teret a nagyvárosok uralják. A térség modernizációja, az innováció a településhierarchia mentén felülről lefelé pontszerűen terjed. Térszerkezeti viszonyait tekintve – az európai magtéréség irányából – észak–dél, illetve nyugat–kelet irányban az európai korridorok mentén terjed. Ezek az irányok azonban nem mindenhol tapasztalhatók, az egyedi vonásokat alapvetően a természetföldrajzi téralap (hegyvidék, tengerpart) és a településszerkezet történeti váza jelentik.

(T4) A fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése tekintetében megerősítést nyert, hogy abszolút és relatív súlynövekedésük elkerülhetetlen. Ez egyrészt a politikai struktúraváltozás sajátos következménye. Az államosodás néhány országban napjainkban is tart, az önálló államiság megteremtését követő első lépés mindenhol a nemzeti fővárosok fejlesztése. Másrészt az államok többségének kis méretéből (potenciáljából, erőforrásaiból) fakadóan is szélsőségesen jelentkezik a főváros-centrikusság. Mindössze az első számú várost tudják érdemben fejleszteni, fejlődését elősegíteni. Harmadrészt a településhierarchia mentén felülről lefelé terjedő modernizáció miatt a fővárosok fejlődése időben mindig megelőzi a többi várost, ezzel relatív előnyük tovább növekszik, funkcióbővülésük erőteljesebb. A teljes városhálózat megerősítése, policentrikus, kiegyenlített fejlesztése csak egy következő lépés lehet (erre szinte minden országban utalnak már tervek, programok). Az integrációs kapcsolatokkal elindult ez az új fővárosállomány egy európai dimenzióban, ahol azonban funkcionálisan egyik város sem számít jelentősnek.

(T5) Délkelet-Európa mindegyik országára kiterjedően csak a fővárosok tekintetében azonosíthatók egyértelműen általános, közös tendenciák. A nagyvárosi szint (pontosabban a nemzeti városhálózatok második szintje) országonként elkülönült módon változott, közös sajátosság a nemrég önállóvá vált országok esetében fogalmazható meg. Az önállóvá vált országokban alapjaiban megváltoztak az átalakulást mozgató tényezők, a térség államföldrajzi átalakulása, az új államok keletkezése objektíve maga után az új fókuszok térszerkezeti, településhálózati szempontú spontán érvényesülését, illetve tudatos érvényesítését. Az alsóbb rendű központok (közép- és kisvárosok) a regionális feltételrendszerek függvényében szétszakadva változtak, esetükben nem azonosítható általános te-



rületi átalakulási modell. A népesség átrendeződésével a legkisebb hálózati egységek esetében depopulizáció tapasztalható, a legtöbb országban növekszik az elnéptelenedett települések száma.

## 6. További kutatási irányok

A kutatás folytatásaként három irány körvonalazódik. Az első a politikai földrajz, a határkutatások és a nemzetközi kapcsolatok felé történő elmozdulás lenne. Már elkezdtem az államközi kapcsolatok, határ menti és államhatáron átnyúló együttműködések vizsgálatát magyar–horvát viszonylatban. Kérdés, hogy ezt milyen földrajzi térben (csak a szomszédos országokra, Szlovéniára, Szerbiára, vagy esetleg tovább déli irányban) és milyen komplexitásban (csak a gazdasági kapcsolatokra fókuszálva, vagy szélesebb értelemben is) érdemes megtenni.

A második lehetséges iránynak a térszerkezet mélyebb vizsgálata adódik, ami a gazdaságföldrajzhoz és a regionális gazdaságtanhoz közelítene. Amennyiben több lehetőségem lesz a térség városainak megismerésére, terepbejárásra, akkor a teljes városállományra, régiókra kiterjedő tipizálás, a fejlődési utak szerinti csoportosítás hozhatna új eredményeket. Ilyen lehet Délkelet-Európa sokdimenziós térszerkezeti ábrázolása, területének olyan „zónásítása”, amely hiánypótlásként összekapcsolható az európai vagy közép-európai modellekkel. Az uniós hatásokat követő, vagy éppen egyedi utat járó nemzeti településhálózat-fejlesztési stratégiák, koncepciók és azok hatásainak vizsgálata hasonlóan izgalmas téma.

Harmadik elképzelésem a kutatás földrajzi kiterjesztése a vizsgálati lépték fókuszálásával. A visegrádi országokkal való összehasonlítás, egy keretben történő vizsgálat a dolgozatban ismertetett hipotézisek miatt mindenképpen célszerűnek látszik. Amennyiben jóval nagyobb földrajzi térben (a szélesebb értelemben vett Közép- és Kelet-Európában) folytatódna a kutatás, akkor a városhálózat első, esetleg második vonalára – a nagyvárosokra – koncentrálnék.

## Publikációk az értekezés témakörében

- Rácz Sz. (szerk.) (2006): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Pécs, Magyar Regionális Tudományi Társaság.
- Gál, Z. – Rácz, Sz. (szerk.) (2008): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area*. Pécs, Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences. (Discussion Papers, Special).
- Rácz, Sz. – Glowacki, W. – Kotula, L. – Kuczynska, K. (2008): Carpathian settlement structure. In: Gál, Z. – Rácz, Sz. (szerk.): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area*. Pécs, Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 45–61. (Discussion Papers, Special).
- Rácz Sz. (2008): A várossá nyilvánítás aktuális kérdései és folyamata a hetvenes évektől napjainkig. *Comitatus*, 18. évf. 5. sz. pp. 3–19.
- Rácz Sz. (2008): Egy regionális központ modernizációs problémái – Pécs példája. In: Buday-Sántha A. – Zemplényiné Bartha J. (szerk.) *Évkönyv 2008*. Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, pp. 232–244.
- Faragó L. – Rácz Sz. (2010): Városhálózat. In: Horváth Gy. – Hajdú Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 241–272. (Régiók Európája, 4).
- Faragó, L. – Rácz, Sz. (2011): Urban network. In: Horváth, Gy. – Hajdú, Z. (szerk.): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Pécs, Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, pp. 256–288.
- Hajdú, Z. – Rácz, Sz. (2011): Urbanisation, state formation processes and new capital cities in the Western Balkans. – *AUPO Geographica*, 42. évf. 2. sz. pp. 63–77.
- Rácz, Sz. (2011): Regions and towns in the contact zone of the Balkans and the Carpathian basin. In: Halasi-Kun, G. J. (szerk.): *Environmental Protection of Central Europe and USA*. Pécs–Bratislava, Slovak Academy of Sciences Institute of Hidrology – Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies Transdanubian Research Institute – Columbia University, University Seminars, pp. 150–172. (Pollution and Water Resources, Columbia University Seminar Proceedings, 40, 2010–2011).
- Rácz Sz. (2011): Déli szomszédosági városhálózatok és hatások. In: Cieger A. (szerk.): *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2*. Budapest, Atelier, pp. 211–237.
- Faragó L. – Hajdú Z. – Rácz Sz. (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. *Magyar Tudomány*, 173. évf. 4. sz. pp. 389–406.
- Hajdú Z. – Mujič N. – Rácz Sz. (2013): Településrendszer. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 188–217. (A Kárpát-medence régiói, 13).

- Rácz Sz. (2013): Horvátország makroregionális sajátosságai. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 38–71. (A Kárpát-medence régiói, 13).
- Rácz, Sz. – Faragó, L. (2013): Habitat (urban development). In: Gál, Z. – Lux, G. – Illés, I. (szerk.): *Danube Region. Analysis and Long-Term Development Trends of the Macro-Region*. Pécs, Institute of Regional Studies Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, pp. 29–34. (Discussion Papers, 90).
- Gál Z. – Rácz Sz. (2014): Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában. In: Takács Z. – Ricz A. (szerk.): *Regionális ka-leidoszkóp*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság, pp. 91–102.
- Rácz, Sz. (2014): New Integration Period? Changing Tendencies of the Urban Network in South East Europe. *Deturope*, 6. évf. 2. sz. pp. 46–63.
- Rácz, Sz. (2014): Regional Development in Croatia from the Turn of Millennium to the EU Accession. *Regional Statistics*, 4. évf. 2. sz. pp. 87–105.
- Rácz, Sz. (2014): Urban network, capital regions and spatial development in the Balkan states. In: Kádár, B. – Lázár, E. (szerk.): *Economic environment changes in the Carpathian Basin*. Csíkszereda, Státus Kiadó, pp. 206–227.
- Rácz Sz. (2014): A horvát–magyar kapcsolatok néhány sajátosságáról. In: Gasparics J. – Ruda G. (szerk.): *Drávaszög és Szlavónia. Adalékok a horvátországi magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, pp. 98–107.
- Rácz Sz. (2015): Erdély, Partium és Bánság városainak fejlődése és pénzügyi funkciói a dualizmusban. In: Ricz A. – Takács Z. (szerk.): *A régió TÍZpróbája*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság, pp. 227–239.
- Rácz Sz. (2015): Horvátország. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 93–107.
- Rácz Sz. (2015): Szlovénia. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 325–339.
- Rácz Sz. (2016): A magyar–horvát határon átnyúló együttműködések sajátosságai és térszerkezeti alapjai. In: Berghauer S. et al. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, pp. 401–408.
- Rácz Sz. (2016): Horvátország térszerkezete. *Tér és Társadalom*, 30. évf. 3. sz. pp. 81–104.
- Hajdú, Z. – Horeczki, R. – Rácz, Sz. (2017): Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks. In: Lux, G. – Horváth, Gy. (szerk.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. London–New York, Routledge, pp. 123–140.
- Rácz Sz. (2017): Main characteristics of Hungarian-Croatian political relations and Cross-Border Co-operations. *Geographica Pannonica*, 21. évf. 1. sz. pp. 54–67.